

УДК 343.915

Н.А. ОРЛОВСЬКА,

доктор юридичних наук, професор кафедри
кримінального права, процесу та криминології
Міжнародного гуманітарного університету

ЧИ Є В УКРАЇНІ ЮВЕНАЛЬНА ПРОБАЦІЯ?

Анотація. У статті проаналізовані проблеми нормативної регламентації пробації щодо неповнолітніх (ювенальної пробації) на підставі Закону України «Про пробацію». З огляду на розбудову системи кримінального правосуддя щодо неповнолітніх встановлено недосконалість низки приписів вказаного Закону, запропоновано шляхи вирішення виявлених проблем.

Ключові слова: неповнолітній, ювенальна юстиція, ювенальна пробація, міжнародно-правові стандарти поведінки з неповнолітніми.

Постановка проблеми. У рамках Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, ухваленої указом Президента України від 24.05.2011 р. [1], було заплановано розбудувати службу пробації із прийняттям відповідного законодавчого акту. Цей крок вважався важливим етапом розвитку ювенальної юстиції (хоча цей термін не сприймається у суспільстві та фаховому середовищі однозначно), адже презюмувалося, що пробація має суттєво зменшити каральність традиційного кримінального правосуддя щодо дитини, підвищити ефективність кримінально-правового впливу на неповнолітнього правопорушника та, загалом, зменшити кримінальний тиск на суспільство.

5.02.2015 р. було прийнято Закон України «Про пробацію» [2] (далі — Закон), який став, певною мірою, закономірним результатом активної фахової дискусії щодо правової природи, змісту, персоналу та суб'єктів, видів, наслідків пробації та законо-

проектної роботи (зокрема, у Верховній Раді України були зареєстровані законопроекти: № 3412 від 26.11.2008 р., поданий В.Д. Швецом; № 1197-1 від 18.01.2011 р., поданий Кабінетом Міністрів України; № 0921 від 27.11.2014 р., поданий Кабінетом Міністрів України).

Прийнятим Законом запроваджено пробацію як систему наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого (п. 6 ст. 2). Видами пробації у Законі названі досудова, наглядова та пенітенціарна (ст. 8). При цьому пробація щодо неповнолітніх (термін «ювенальна пробація» законодавцем не застосовується), судячи зі ст. 12 Закону, не вирізняється особливою специфікою, адже на неповнолітніх розповсюджуються загальні приписи

щодо досудової, наглядової та пенітенціарної пробації, однак з урахуванням вікових та психологічних особливостей неповнолітніх. Поряд із цим має місце незначна видозміна у постановці мети пробації та дещо розширений перелік установ, які застосовують пробацію до неповнолітніх.

У зв'язку із таким законодавчим рішенням виникає низка питань теоретичного та прикладного характеру, без з'ясування яких ювенальна пробація може перетворитися на запозичений інститут декоративного призначення, що суттєво не змінює каральної спрямованості кримінальної юстиції для неповнолітніх. Таким чином, проблематика ювенальної пробації щільно пов'язана з концептуальними науковими та практичними завданнями протидії злочинності неповнолітніх, забезпеченням прав та свобод дитини, яка знаходиться у конфлікті з кримінальним законом, захисту суспільства від злочинних проявів дітей.

Аналіз досліджень із даної теми, зокрема, робіт Л.В. Головка, Е.В. Жидкова, Н.М. Крестовської, М.І. Хавронюка, Н.С. Шатихіної, Е.Н. Шатанкової, Д.В. Ягунова та ін. свідчить про відсутність єдиного підходу до розуміння та оцінки пробації загалом та ювенальної пробації, зокрема. В цілому можна стверджувати, що прихильниками ювенальної пробації є ті фахівці, які активно розробляють проблематику ювенальної юстиції, але й серед них наявні різні погляди. З прийняттям же Закону **невирішені питання** в контексті ювенальної пробації лише загострилися, наприклад:

— чи відповідає вітчизняний підхід до регламентації ювенальної пробації міжнародно-правовим стандартам поведінки з неповнолітніми правопорушниками та рекомендаціям міжнародних структур?

— чи є криминологічно обумовленим зміст приписів щодо ювенальної пробації?

— чи може ювенальна пробація бути вписана у контекст соціальної роботи з дітьми?

Метою даної статті є аналіз положень Закону України «Про пробацію» в контексті пробації щодо неповнолітніх, виокремлення проблемних питань та формування пропозицій їх вирішення. Загалом це надасть можливість відповісти на питання: чи можна вважати запровадження в країні ювенальної пробації?

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом термін «пробація» можна сприймати у декількох варіантах, зокрема, як:

— концепцію соціальної роботи з правопорушниками та іншими соціально вразливими групами;

— організаційну структуру;

— орган державної влади (службу);

— різновид покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, і, водночас, умовне звільнення від покарання з випробуванням/умовне невинесення вироку (в ряді країн йдеться саме про відстрочення винесення вироку, а не про відстрочення його виконання);

— специфічний процес виконання альтернативних покарань;

— стан, у якому перебуває злочинець впродовж певного терміну (перебування під пробаційним наглядом);

— з'єднувальну ланку між кримінальною юстицією та соціальною роботою.

Однак у будь-якому разі пробація — це цілісна концепція, а не формальний нормативний припис. У рамках цієї концепції службою пробації може виступати будь-яке відомство, яке утворено у відповідності до національного законодавства держави для виконання наступних функцій:

— надання інформації та консультацій суду та іншим органам, які приймають рішення, а також надання їм допомоги у винесенні обґрунтованого та справедливого вироку/рішення;

— підготовка ув'язнених до звільнення та наступного постпенітенціарного контролю;

— моніторинг та надання допомоги особам, які підлягають достроковому звільненню;

— проведення заходів відновного правосуддя;

— надання допомоги жертвам злочинів.

У компетенцію служби пробації входить здійснення заходів, які призначаються правопорушнику — виховання, нагляд, контроль, надання допомоги, що переслідують мету скорочення рецидивної злочинності, соціальної адаптації правопорушника, забезпечення безпеки суспільства [3, с. 215-216, 219].

У Рекомендаціях СМ/Рес (2010) 1 Комітету Міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробацію (прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 20.01.2010 р.) акцент робиться на постпенітенціарний контроль, який полягає у передачі особи, яка відбула покарання, під нагляд спеціалізованого органу — служби пробації.

У цілому в міжнародно-правовому вимірі окреслені лише загальні рамки пробації, а вже національний законодавець наповнює їх тим змістом, який допомагає органічно вписати пробацію у систему запобігання злочинності. Тому досвід зарубіжних держав у цій сфері вельми різноманітний.

У свою чергу, ювенальна пробація є, з одного боку, своєрідним різновидом пробації, з іншого, складовою частиною ювенальної юстиції. Відповідно, ювенальна пробація за правовою при-

родою, змістом та видами відповідає формату регламентації пробації, застосованому в конкретній державі. Однак при цьому на ювенальну пробацію розповсюджується загальна особливість ювенальної юстиції — соціальна насиченість, спрямованість на всебічний захист та допомогу дитині, яка вступила у конфлікт із кримінальним законом, що поєднується із захистом суспільства та зниженням рівня рецидивної злочинності.

У Мінімальних стандартних правилах ООН, що стосуються правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінських правил) [4], зазначається, що «правосуддя щодо неповнолітніх має бути складовою процесу національного розвитку кожної держави в рамках забезпечення соціальної справедливості для всіх неповнолітніх, одночасно сприяючи захисту молоді та підтриманню порядку у суспільстві» (п. 1.4), «у межах кожної національної юрисдикції слід прийняти комплекс законів, правил та положень, що стосуються неповнолітніх та установ і органів, у функції яких входить відправлення правосуддя щодо неповнолітніх» (п. 2.3). Зрозуміло, що це стосується й ювенальної пробації у всіх її іпостасях:

— як спеціального компетентного органу;

— як обов'язкової досудової доповіді (доповіді про результати соціального обстеження — п. 16) та заходу впливу (п/п «b» п. 18.1) (частина 3 «Винесення судового рішення та вибір заходів впливу»);

— як нагляду за виконанням судового рішення (п. 23) (частина 4 «Поводження з правопорушниками поза виправних закладів»);

— як спеціальної допомоги та нагляду у разі умовного звільнення (п. 28), у тому числі утворення так

званих «проміжних» установ для реінтеграції неповнолітніх (п. 29) (частина 5 «Поводження з правопорушниками у виправних закладах»).

Таким чином, ювенальна пробація — це особлива ювенальна технологія, яка реалізується спеціальною службою. Ювенальна пробація передбачає надання інформації та консультацій суду та іншим органам, які приймають рішення, а також надання їм допомоги у винесенні обґрунтованого та справедливого вироку, проведення заходів відновного правосуддя, надання допомоги жертвам злочинів. Спеціалізація персоналу не може бути ефективним організаційним чинником за умов, коли вона існує лише як спеціалізація структурна. Існування спеціалізації персоналу має доповнюватися чинником процедурної спеціалізації.

Компетенція служби ювенальної пробації у більшості держав охоплює не лише діяльність з реабілітації, соціальної адаптації неповнолітніх, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, звільнених достроково, але й увесь спектр соціальної, виховної роботи з дітьми, до яких були застосовані заходи виховного впливу та покарання, не пов'язані з позбавленням волі.

З урахуванням викладеного можна зробити певні висновки щодо відповідності вітчизняного підходу до регламентації ювенальної пробації міжнародно-правовим стандартам поведження з неповнолітніми правопорушниками:

1. Щодо мети ювенальної пробації, як вона визначена у ч. 2 ст. 12 Закону, є підстави зазначити загальну відповідність позиції міжнародного співтовариства. Хоча в даному приписі не міститься вказівка на таку складову як захист суспільства від порушень дітьми кримінально-правових заборон, однак це аспект наявний у загальному

положенні — ст. 4 Закону, який може бути розповсюджений й на неповнолітніх — забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень.

2. Щодо наявності спеціального компетентного органу, то його функції здійснюються загальним органом пробації спільно з органами і службами у справах дітей, спеціальними установами та закладами, що відповідальні за їх соціальний захист і профілактику правопорушень (ч. 4 ст. 12 Закону). На нашу думку, формальна відсутність спеціалізованого органу саме з ювенальної пробації не є проблемою, однак у структурі загального органу пробації мають бути виокремлені посадові особи, які опікуються неповнолітніми. Це означає спеціальну підготовку та спрямованість на роботу тільки з дітьми.

3. У ч. 3 ст. 12 Закону вказується на додаткові положення, які мають міститися у досудовій доповіді щодо неповнолітнього. Окрім соціально-психологічної характеристики обвинуваченого, оцінки ризиків вчинення повторного злочину та висновку про можливість виправлення особи без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, щодо неповнолітнього з'ясовується вплив криміногенних факторів на поведінку та формулюються рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику повторного вчинення неповнолітнім кримінальних правопорушень.

На перший погляд, це слід оцінити позитивно, адже повніша інформація про дитину, безперечно, надає судді можливості більш ґрунтовно підійти до вирішення питання про справедливий і адекватний характеристикам особистості та діяння захід впливу. Однак звернемо увагу на те, що від-

повідно до ч. 2 ст. 7 Закону підставою для застосування досудової пробації є письмовий запит суду до органу пробації про надання досудової доповіді щодо обвинуваченого. Таким чином, суд не зобов'язаний запитувати досудову доповідь у кожному конкретному випадку, навіть тоді, коли йдеться про неповнолітнього. У цей же час у п. 16 Пекінських правил йдеться про те, що «у всіх випадках, за виключенням незначних правопорушень... до винесення вироку необхідно ретельно вивчати оточення та умови, у яких живе неповнолітній, або обставини, за яких було вчинено правопорушення». Вбачається, що по провадженнях щодо неповнолітніх досудова доповідь має бути обов'язковою.

Крім цього, зрозуміло, що суддя при виборі конкретного заходу впливу не може спиратися виключно на вказану доповідь, однак було б доцільним визначити характер висновків, які містяться у ній: якщо вони є обов'язковим для суду, який звернувся із запитом про надання такої доповіді щодо неповнолітнього, то доцільно це зауважити у КК України (ст.ст. 97, 103, 105); якщо доповідь має суто рекомендаційне значення, то виникають серйозні зауваження стосовно її значення для поведінки з неповнолітніми правопорушниками.

4. Наглядова пробація (ст. 10) — це здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт (у тому числі й тоді, коли покарання у виді громадських робіт або виправних робіт замінюють покарання у виді обмеження волі чи позбавлення волі на певний строк). Крім цього, наглядова пробація розповсюджується на осіб, звільнених від

відбування покарання з випробуванням, а також направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів.

Головний висновок, який впливає з цього припису, полягає у тому, що наглядова пробація не утворила новий вид покарання, а також вона не замінила звільнення від відбування покарання з випробуванням. Таким чином, в Україні немає пробації як різновиду альтернативних заходів, які могли б застосовуватися до неповнолітніх з огляду на п. 18.1 Пекінських правил.

Крім цього, оскільки згідно ч. 1 ст. 104 КК України звільнення від відбування покарання з випробуванням застосовується до неповнолітніх відповідно до ст.ст. 75-78 КК України, виникає питання: чи слід тепер розуміти положення ст. 76 КК України «Обов'язки, які покладає суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням» як кримінально-правову регламентацію частини змісту наглядової пробації для неповнолітніх? На наш погляд, всі обов'язки, які можуть бути покладені на неповнолітнього, звільненого від відбування покарання з випробуванням, мають бути зазначені у КК України, зокрема, специфічні — у ст. 104 КК України (до цих обов'язків можна віднести залучення засуджених неповнолітніх до навчання та здобуття ними повної загальної середньої освіти, що регламентовано ч. 5 ст. 12 Закону). Це наблизить Україну до правил поведінки з неповнолітніми поза виправних закладів.

5. Пенітенціарна пробація (ст. 11) — це підготовка осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обранням ними

місцем проживання. Цей вид пробації є обов'язковим і для неповнолітніх, оскільки щодо іншого вказівок не має.

Загалом неповнолітні мають, куди повернутися після відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк. У цей же час, вочевидь, для осіб, чії родини або установи, де вони утримувалися до засудження, виявили себе як деструктивні, мають бути запроваджені спеціальні центри реінтеграції. В цьому сенсі можна розмірковувати про запровадження постпенітенціарної ювенальної пробації.

З огляду на викладене можна дійти висновку, що регламентація в Україні ювенальної пробації не повною мірою відповідає міжнародно-правовим стандартам поведження з неповнолітніми правопорушниками. Однак слід наголосити й на неповноті вітчизняного підходу, адже в Законі немає жодного натяку на відновні програми, хоча вони є невід'ємною частиною сучасної ювенальної пробації та важливою складовою міжнародно-правових стандартів. На це звертав увагу ще у 2012 р. Комітет ООН з прав дитини, який рекомендував Україні вживати заходів щодо того, щоб система ювенальної юстиції на практиці переходила від каральної до відновної парадигми, яка передбачає застосування примирення, виведення із системи кримінального правосуддя, консультування, громадської роботи [5].

Чи відповідає вітчизняний формат регламентації ювенальної пробації криминологічній характеристиці злочинності неповнолітніх та особливостям особистості неповнолітнього правопорушника? На наш погляд, не повною мірою. Так, звернемо увагу на те, що злочинність неповнолітніх переважно є загальнокримінальною корисливою, значна частина злочинів

вчиняється у групах, у тому числі й за наявності дорослих співучасників. Для певних категорій дітей, наприклад, безпритульних, є притаманними відставання в інтелектуальному та вольовому розвитку. Зрозуміло, що профілактика агресивної поведінки — важлива складова роботи з дітьми у конфлікті з кримінальним законом, але який це має дотик до корисливих злочинів, до навичок вироблення нонконформістського погляду на міжособистісні стосунки, на вміння говорити «ні» особам, які спонукають до неправної поведінки чи втягають у неї?

Вочевидь, доречно було б говорити про загальну корекцію поведінки, адже вчинення злочинів є вже завершальним етапом делінквентності. Для цього можна було б застосовувати наявні приписи Пекінських правил, наприклад, участь у груповій психотерапії та інших подібних заходах, реституцію, суспільно корисну працю тощо. Звернемо увагу на те, що на доцільності корекції соціальної поведінки неповнолітніх було наголошено ще у 2008 р. в указі Президента України «Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей» [6], а положення щодо праці неповнолітніх містяться у Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх.

Крім цього, вбачається, що в Україні є дещо надмірним унормування поведження з дітьми, у тому числі й тими, хто вчинив правопорушення. Наприклад, повноваження служби пробації щодо неповнолітніх суттєво перетинаються із компетенцією уповноважених підрозділів органів внутрішніх справ, які відповідно до ст. 5 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [7] мають здійснювати, наприклад, заходи соціального патронажу щодо дітей, які

відбували позбавлення волі на певний строк, вести облік неповнолітніх правопорушників, які потребують медичної допомоги, у тому числі звільнених із спеціальних виховних установ, з метою проведення профілактичної роботи тощо.

Крім того, ювенальна пробація не введена у контекст соціальної роботи з дітьми, що стало б важливим кроком у формуванні комплексної ювенальної політики держави. Адже соціальна робота з сім'ями, дітьми та молоддю включає:

— соціальне інспектування (виявлення, аналіз, нагляд за умовами життєдіяльності сімей, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах, моральним, фізичним і психічним станом дітей, оцінку їх потреб тощо);

— соціальне обслуговування (сприяння, підтримка і надання послуг сім'ям, дітям та молоді з метою подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримку соціального статусу та повноцінної життєдіяльності);

— соціальну профілактику (запобігання складним життєвим обставинам сімей, дітей та молоді, аморальній, протиправній поведінці в сім'ях, серед дітей, виявлення та запобігання нега-

тивним впливам на життя і здоров'я дітей);

— соціальну реабілітацію (відновлення основних соціальних функцій, психологічного, фізичного, морального здоров'я, соціального статусу дітей);

— соціальний супровід (соціальні опіка, допомога та патронаж соціально незахищених категорій дітей та молоді) [8].

Як видається, ювенальна пробація органічно вписується в усі складові соціальної роботи. Нагадаємо, що такий формат є притаманним й зарубіжним державам.

Таким чином, **загальним висновком** з наведеного є теза про відсутність в Україні сучасної ювенальної пробації. Наявні її певні елементи, можна говорити про початок формування цієї особливої ювенальної технології, але для її завершення є необхідною ґрунтовна теоретична розробка цілісного формату саме ювенальної пробації в нашій державі, а лише потім вдосконалення відповідних нормативних актів за умови включення пробації до загального контексту соціальної роботи з дітьми. Це вбачається **перспективним напрямом подальших пошуків** модернізації системи протидії злочинності неповнолітніх в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Концепція розвитку розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні: Указ Президента України. — № 597/2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/597/2011>

2. Про пробацію: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 2015. — № 13. — Ст. 93.

3. Див., наприклад: Ягунов Д.В. Створення в Україні системи пробації: проблеми та перспективи використання сучасного світового досвіду / Д.В. Ягунов // Актуальні проблеми європейської інтеграції: зб. статей з питань європейської інтеграції та права / за ред. Д.В. Ягунова. — Вип. 5. — О.: Фенікс, 2009. — С. 214-222.

4. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються правосуддя щодо неповнолітніх, від 29 листопада 1985 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211.

5. Заключні зауваження та рекомендації Комітету ООН з прав дитини [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/child/recommendations/>

6. Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей: Указ Президента України — № 411/2008 // Офіційний вісник Президента України. — 2008 — № 18. — Ст. 77.

7. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 42 — Ст. 213.

8. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 6 — Ст. 35.

Орловская Н.А.

Есть ли в Украине ювенальная пробация?

Аннотация. В статье проанализированы проблемы нормативной регламентации probation в отношении несовершеннолетних (ювенальной probation) на основании Закона Украины «О probation». С учетом формирования системы уголовного правосудия для несовершеннолетних выявлено несовершенство ряда предписаний указанного Закона, предложены пути решения обозначенных проблем.

Ключевые слова: несовершеннолетний, ювенальная юстиция, ювенальная probation, международно-правовые стандарты обращения с несовершеннолетними.

Orlovska N.A.

Is there Juvenal Probation in Ukraine?

Summary. The normative regulation of probation for juveniles (juvenal probation) in the Law of Ukraine «On Probation» context problems are analyzed in the article. Taking into consideration the Criminal justice for juveniles system formatting the imperfection of mentioned Law regulations is uncovered. The ways of defined problems resolving are suggested.

Keywords: juvenile, juvenal justice, juvenal probation, international legal standards for the treatment of juveniles.

